

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА В ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ

Наводиться теоретичне узагальнення основних поглядів науковців щодо співвідношення між державою і правом, виділяються основні точки зору на розуміння такого співвідношення, визначаються елементи єдності, відмінності та взаємодії між державою і правом, формуються узагальнюючі висновки про уявлення щодо співвідношення між державою та правом у сучасній державно-правовій думці.

Ключові слова: держава, право, праворозуміння, співвідношення, єдність, відмінність, взаємодія, правове явище.

Приводится теоретическое обобщение основных взглядов ученых касательно соотношения между государством и правом, выделяются основные точки зрения на понимание такого соотношения, определяются элементы единства, отличия и взаимодействия между государством и правом, формулируются обобщающие выводы о представлении соотношения между государством и правом в современной государственно-правовой мысли.

Ключевые слова: государство, право, правопонимание, соотношение, единство, отличие, взаимодействие, правовое явление.

The article provides a theoretical generalization of the fundamental views of scientists concerning the correlation between the state and the law, it is singled out basic points of view of this correlation, it is defined the elements of unity, differences and interactions between the state and law, general conclusions are formulated on the representation of the correlation between the state and law in modern state-legal thought.

Key words: state, law, application of law, correlation, unity, contrast, interaction, legal effect.

Призначення держави та права полягає в тому, що вони виступають засобами впорядкування суспільних відносин, покликані забезпечити нормальні умови життєдіяльності людей, слугувати для них способом спільного задоволення інтересів, узгодження та вираження їхньої волі. З'являючись історично в силу одних і тих самих причин, держава та право характеризуються відносно тривалим періодом свого виникнення, в межах якого генеза держави і права має свої особливості. Проте зазначені правові явища мають і багато спільного, адже, як відомо, їхні соціальні та гносеологічні корені та типологія збігаються. Зазначене дозволяє цілком обґрунтовано порушити питання про співвідношення держави та права, враховуючи їхні спільні й відмінні риси, а також аспекти їхньої взаємодії.

Питання про співвідношення держави та права фрагментарно розглядалося багатьма вченими-теоретиками, але ґрунтовно було предметом дослідження таких правознавців, як С.С. Алексєєв, М.А. Аржанов, Н.А. Бердяєв, А.Б. Венгеров, М.І. Матузов, А.В. Малько, М.М. Марченко, Н. Неновскі, Л.С. Явич та інших. Проте в працях зазначених науковців порушене питання кожен вчений розглядав лише в межах свого предмета дослідження та лише в аспекті тієї чи іншої концепції праворозуміння, що не дає можливості однозначно сформулювати повне уявлення про співвідношення між державою і правом у сучасній державно-правовій думці. Тому виникає необхідність проведення теоретичного узагальнення поглядів вчених-теоретиків на співвідношення між державою та правом, виділення основ-

них точок зору на розуміння такого співвідношення, визначення єдності, відмінності та взаємодії між цими правовими явищами.

Так, ще Ф. Енгельс зазначав, що на ранньому етапі розвитку суспільства виникає потреба охопити загальним правилом акти виробництва, розподілу й обміну, які повторюються кожного дня, потурбуватися про те, щоб окремих індивід підкорявся загальним умовам виробництва й обміну. Це правило спочатку знаходить своє вираження у звичаї, а потім стає законом¹. Зазначені обставини є причинами «матеріального» характеру, через які й виникли держава (влада) та закон як взаємозалежні поняття. А.Б. Венгеров також вважав, що право виникло як продукт «присваювальної та виробничої економіки»².

Водночас існує й інша точка зору, згідно з якою право з'являється ще до виникнення держави там, де люди вступають у соціальне спілкування, де розвиваються товарообмін, власність тощо. А разом з державою зароджується вже закон як найдосконаліша форма права. Але незважаючи на зазначене, основною все ж таки залишається думка щодо визнання виникнення та становлення держави і права єдиним процесом, у якому неможливо з достовірністю визначити, що в цьому процесі передусє. Існують й інші концепції (теорії), які пояснюють походження та сутність права: природно-правова, історична, нормативістська, соціологічна тощо. Варто також визнати, що на виникнення та формування права, крім вищенаведених економічних причин, впливають також національні, культурні, релігійні, територіальні та інші чинники.

Наприклад, якщо держава виникає через необхідність підтримання порядку, то право створює юридичні механізми для цього. У міру того, як право з'являється та легалізується, воно отримує домінуючу роль у системі нормативного регулювання, спираючись при цьому на особливий апарат. З моменту свого зародження держава та право логічно й онтологічно пов'язані між собою, об'єктивно потребують один одного, взаємообумовлені, діють і розвиваються разом, а тому роздільне їх існування та функціонування фактично є неможливим.

Водночас держава та право – відносно самостійні явища і їх ототожнення неприпустиме. Як зазначає М.А. Аржанов, держава та право жодної хвилини не залишаються наодинці. У кожного з них своє життя, свої цілі, завдання, методи. Вони взаємодіють, але не зливаються, не поглинають один одного³.

Варто зауважити, що особливості реальної взаємодії держави та права залежать від характеру того суспільства, в якому вони існують, – демократичне воно чи тоталітарне, правове чи не правове, громадянське чи не громадянське. Звідси – різні погляди на питання про їхнє співвідношення.

Н.А. Бердяєв розрізняв два типи вчення про співвідношення права та держави. Перший тип він називав державним позитивізмом, який бачить у державі джерело права (теорія та практика абсолютизму). Протилежний тип визнає абсолютність права та відносність держави: право має своїм джерелом не ту чи іншу державу, а трансцендентну природу особистості. Не право потребує санкції держави, а держава має бути санкціонована правом, підкорена праву, розчинена в праві⁴.

У даному випадку існує, з одного боку, егатистський підхід до взаємозв'язку держави та права, який панував у радянській політико-ідеологічній практиці, а з іншого – природно-правовий підхід, який ґрунтується на визнанні прав людини як вихідної цінності.

Ідея правової держави передбачає пов'язаність влади правом, законами, які вона зобов'язана поважати і дотримуватися. Згідно цієї ідеї право в нето-

талітарній системі здатне мати істотну обмежувальну роль. Це одна з фундаментальних засад демократичного суспільства, гарантія від свавілля. Однак конкретні прояви цього принципу можуть бути різними.

У юридичній літературі зазначаються три можливі моделі співвідношення держави та права: 1) тоталітарна (державна вища за право та ним не пов'язана); 2) ліберальна (право вище за державу); 3) прагматична (державна створює право, але пов'язана ним)⁵. Саме третя модель сьогодні практично реалізована.

Оптимальним варіантом вирішення питання співвідношення держави та права видається їх розгляд не шляхом протиставлення одне одному, а шляхом розгляду їхнього «співробітництва». Адже про нерозривний зв'язок цих явищ свідчать навіть відомі в юриспруденції словосполучення «державне право» та «правова держава», що підкреслює найвищу форму їхньої єдності.

Дослідження питання співвідношення держави та права показує, що між ними існує нерозривна єдність і взаємний вплив. За таких обставин сама постановка питання про «верховенство» одного явища над іншим позбавлена будь-яких підстав. Співвідношення держави та права включає в себе три головні аспекти: єдність, відмінність і взаємодія.

Як зазначає С.С. Алексєєв, держава і право мають безпосередній політичний зміст. Глибока органічна єдність держави та права проявляється через політику (точніше пануючу політику). Науковець вважає, що держава та право, порівняно з іншими частинами надбудови (формами суспільної свідомості), найнаближеніші до економічного базису. Вони безпосередньо виражають вимоги базису та відіграють щодо нього найдієвішу активну роль⁶.

Держава та право завжди існують разом. Вони разом виникли, разом розвиваються та функціонують. Державі та праву властиві загалом однотипні способи впливу на суспільні відносини.

Існують й інші межі єдності та взаємозумовленості цих категорій. Вони, зокрема, проявляються в ідеї правової держави, про що свідчить саме це словосполучення. Про «родинність» вказаних понять говорить й те, що вони традиційно вивчаються однією наукою – теорією держави та права. Адже державний і правовий розвиток – єдиний процес. А тому штучне його роз'єднання вплине на осмислення двох зазначених явищ суспільного життя.

Проте вищевикладене не означає, що всі властиві державі риси, так само властиві й праву. Ці явища залишаються достатньо автономними утвореннями. Саме тому пізнання сутності держави та права потребує виявлення як їхніх загальних так і специфічних ознак.

Відмінності випливають уже з визначення цих понять, їхнього онтологічного статусу та суспільної природи. Держава є особливою політико-територіальною організацією публічної влади, формою існування класового суспільства, яка складається з органів влади. У своїй сукупності ці органи утворюють механізм державної влади, який володіє певною матеріальною силою для здійснення організованого управління, а за необхідністю – й для організованого примусу. Право має іншу будову, інший безпосередній зміст. Воно визначається як система офіційно встановлених, перебуваючи під охороною норм, які виступають регулятором поведінки людей. Право, таким чином, за своєю будовою впритул приєднується до суспільної свідомості. У держави та права різне соціальне призначення, різні ролі. Держава уособлює силу, а право – волю. Ці категорії лежать у різних площинах, не збігаються за формою, структурою, елементним складом, змістом.

«Матеріал», з якого «робиться» право, – воля, інтереси, мотиви, цілі, ідеї, доктрини, суспільна думка, цінності – держава обробляє, систематизує, «підганяє», «шліфує», надає йому потрібну форму, визначає його юридичну силу (закон, підзаконний акт) і, зрештою, пропонує знов це суспільству, надавав при цьому про державний примус, якщо буде відхилення від норми права⁷.

Поряд із єдністю та відмінністю, взаємодія є іншим істотним проявом співвідношення між державою та правом. Взаємодія проявляється у багатоманітному впливі держави та права одне на одного.

Взаємодія між державою та правом зачіпає не тільки їх форми, але і їхній зміст. Вона має змістовний і сутнісний характер. Сутність і зміст одного явища розвивається та функціонує шляхом взаємодії з іншими явищами. В іншому випадку доведеться вважати, що взаємодія є зовнішньою і формальною та не переходить у внутрішню і змістовну взаємне явище.

Вплив держави на право полягає, передусім, у тому, що вона його створює, змінює, вдосконалює, реалізує, охороняє від порушень, втілює в життя. Н. Неновські зазначав, що право формується неодмінно за участю держави, воно є безпосередній продукт, результат державної діяльності⁸.

Право виникає внаслідок соціальної необхідності, а держава шляхом правотворчості надає праву форму законів. Держава або сама встановлює правові норми, або санкціонує вже існуючі. Держава може також надати можливість приймати окремі юридичні акти недержавним організаціям, надавати юридичну силу судовим актам (створювати прецеденти) та нормативним договорам як формам права. Водночас варто визнати, що якщо під правом розуміти ще й природні права людини, то джерелом такого права буде виступати не тільки держава. Однак і природні права особи держава зобов'язана визнавати, поважати, захищати, сприяти їх здійсненню. Правова держава тому і має назву правової, що вона діє на основі та у відповідності до цих прав.

Зворотний вплив права на державу також не менш важливий. Право, передусім, легалізує та конститує державну діяльність, визначає її загальні межі, забезпечує контроль над легітимністю цієї діяльності, її відповідність міжнародним стандартам. За допомогою права закріплюються внутрішня організація держави, її форма, структура, апарат управління, статус і компетенція різних органів і посадових осіб, принцип розподілу влади, оформлюються необхідні інститути. Держава створює право й для регламентації власної діяльності.

За допомогою права здійснюються функції держави, проводиться її політика, законодавчо визначається суспільний лад, статус особи в суспільстві. Вся основна «державна робота» відбувається в правовому режимі, в юридичних формах, процедурах.

Н. Неновські зазначає, що держава не може маніпулювати правом свавільно або взагалі звільнитися від нього. Право «нав'язується» державі в силу необхідності й разом з тим створює державі відомі перешкоди, визначає межі та канали її діяльності, тобто пов'язує її певним чином⁹.

Право має важливу роль у становленні, розвитку та вдосконаленні держави як такої, в наданні їй цивілізованого вигляду, сучасних ознак. Жодна державність немислима без права чи поза правом. Право «облагороджує» державу, робить її зрілою та повноцінною. Не має жодної сторони права, яка б не знаходилася в тісному та прямому зв'язку з державою¹⁰.

У юридичній літературі давно йде спір про те, яка діалектична природа

зв'язків між державою та правом. На думку одних вчених, ці зв'язки носять лише функціонально-координаційний характер, на думку інших – причинно-наслідковий. Але може бути й компромісна точка зору.

Першу точку зору найповніше обгрунтував Л.С. Явич¹¹. На його думку, право та держава обумовлені причинно економікою класового суспільства. Однак між ними зв'язок і взаємодія будуть функціональними, координаційними. Але держава не є першопричиною виникнення права, так само як і право не є дійсною причиною виникнення держави. Ось чому безпосередню взаємодію між ними важко віднести до галузі причинно-наслідкових зв'язків у філософському смислі. Причинність характеризує зв'язок держави та права із зовнішніми щодо них факторами, оскільки функціональний зв'язок характеризує тільки взаємодію елементів системи держава – право. Не є достатньо точною характеристика взаємозв'язку між правом і державою в одному причинно-наслідковому плані. Така постановка питання випливає з ідеї про співвідношення між «нерівними» елементами, верховенство одного з елементів (держави)¹². Таким чином, підкреслюється залежність права від держави та не береться до уваги зворотна залежність – держави від права.

Відповідно до іншого підходу, який було підтримано М.А. Аржановим, Н. Неновські, взаємозалежність держави та права не може в принципі тлумачитися відокремлено від загальної причинності, вона містить у собі ознаки причинно-наслідкової залежності. Н. Неновські, досліджуючи сфери суспільного життя та визначаючи роль способу виробництва, доходить висновку, що в межах загальної причинно-наслідкової залежності держава в одних випадках існує як безпосередня причина права, а в інших – право виступає безпосередньо причиною держави. Економічна структура визначає (як початкова причина) право, але відбувається це через державу, і навпаки – економічна структура визначає державу, але через право. Тому взаємодія держави та права – це прояв об'єктивної причинності¹³.

Щодо компромісної точки зору на зв'язки держави та права, то це питання не має вирішуватися за принципом «або – або», оскільки між державою і правом можуть існувати як одні, так і інші зв'язки. По-перше, самі причини бувають різні (основні та побічні, головні та другорядні, формальні та матеріальні); по-друге, вирішення питання залежить від того, як розуміється право (вузьконормативно або широке, включаючи до нього правові погляди, правовідносини, природні права людини); по-третє, багатоманітність правових норм створюється не державою безпосередньо, а громадськими та іншими суб'єктами (зрозуміло, з санкції держави).

Проаналізувавши основні підходи до розуміння співвідношення держави та права, можна зробити такі висновки. По-перше, варто визнати, що в самій постановці питання про співвідношення держави та права вже закладено внутрішнє протиріччя, оскільки право – це система правових норм, спрямованих на регулювання суспільних відносин, а держава – це сукупність матеріальних інститутів. Визначення цих понять вказує на їхню неоднорідність, а порівнювати, як відомо, можна лише однорідні явища чи речі. По-друге, для розуміння співвідношення держави і права варто звернутися до основних концепцій праворозуміння, зокрема природно-правової, нормативіської, соціологічної школи права тощо. З огляду на це варто виділити три точки зору на розуміння співвідношення держави та права: виходячи з теорії нормативізму, складається етатистська концепція співвідношення держави та права. За цією концепцією, держава є інститутом, який передусє праву та використовує його як інструмент у своїй діяльності; інша

точка зору на розуміння співвідношення держави і права – природно-правова, яка заснована на природно-правовій концепції праворозуміння. За цією теорією, право з'являється раніше держави і тому має пріоритет над державою; компромісна теорія, коли держава та право з'являються одночасно і, відповідно, взаємопов'язані між собою (соціологічна концепція). По-третє, співвідношення держави та права включає в себе три головні аспекти: єдність, відмінність, взаємодія.

Єдність держави та права проявляється в їхніх походженні, типології, детермінованості економічними, культурними та іншими умовами; в тому, що вони виступають засобами соціальної регуляції та впорядкування, акумулюють і збалансовують загальні й індивідуальні інтереси, гарантують права особи. Відмінності випливають із визначення цих понять. У держави та права різне соціальне призначення. Держава уособлює силу, а право – волю. Ці категорії не збігаються за формою, структурою, змістом тощо. Взаємодія держави та права передбачає вплив держави на право та права на державу. Вплив держави на право полягає в тому, що вона його створює, змінює, вдосконалює, реалізує, охороняє від порушень, втілює в життя. Право, передусім, легалізує державну діяльність, визначає її загальні межі, забезпечує контроль над легітимністю. За допомогою права закріплюється внутрішня організація держави, її форма, структура апарату управління, статус і компетенція різних органів і посадових осіб.

1. *Маркс К., Енгельс Ф.* Сочинения. Т. 18. – С. 272-273. 2. *Венгеров А. Б.* Происхождение права / Общая теория права: Курс лекций. – Н. Новгород, 1993. – С. 155-168. 3. *Аржанов М. А.* Государство и право в их соотношении. – М., 1960. – С. 46. 4. *Бердяев Н. А.* Государство // Власть и право. Из истории русской правовой мысли. – Л., 1990. – С. 289-290. 5. *Теория государства и права: Курс лекций* / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М.: Юристъ, 2003. – С. 238. 6. *Алексеев С. С.* Проблемы теории права. Курс лекций в двух томах. – Т. 1. – Свердловск, 1972. – С. 56-57. 7. *Проблемы теории государства и права* : Уч. пособ. / Под ред. М. Н. Марченко. – М.: Юристъ, 2001. – С. 318. 8. *Неновски Н.* Единство и взаимодействие государства и права. – М., 1982. – С. 48. 9. Там же. – С. 97. 10. *Аржанов М. А.* Цит. работа. – С. 35. 11. *Явич Л. С.* Право и общественные отношения. – М., 1971. – С. 14-29. 12. *Неновски Н.* Цит. работа. – С. 122-123. 13. Там же . – С. 130.